

CIRC SOCIAL, TRANSFORMANT L'ART I LA REALITAT:

El potencial transformador del circ social en el camp de la inclusió cultural

Gemma Batlle Collelldemont

Universitat de Girona

RESUM

El circ social és art transformador i a l'hora una plataforma de canvi social. Mitjançant processos de participació comunitària i aprenentatges artístics, esdevé un instrument per l'empoderament comunitari i resulta un producte artístic que expressa allò compartit i rellevant per les comunitats.

Aquest assaig presenta una recerca que té com a objectiu analitzar com s'utilitzen les vessants artística, cultural i social del circ per promoure la transformació social i els processos d'empoderament comunitari.

La recerca s'ha realitzat a partir d'una metodologia qualitativa que inclou entrevistes a quatre formadors de circ social, un grup de discussió de participants, i una observació qualitativa participant amb un grup d'infants. Es vincula el coneixement previ en l'àmbit acadèmic amb la percepció de persones vinculades als processos de circ presents a Catalunya. S'estudia la percepció de professionals i participants per concretar potencials i elements facilitadors.

Els resultats evidencien el potencial cohesionador i comunicador del circ per a esdevenir una plataforma de trobada, col·lectivització de malestars i subjectivització política, tot essent una eina de reivindicació i generació d'alternatives; i dona peu a expressar, redefinir i revaloritzar les identitats personals i col·lectives. També es relaciona el potencial en els processos d'aprenentatge artístic i de participació amb la millora de les habilitats socials i de gestió emocional de les participants.

Elements facilitadors que han destacat són la varietat de disciplines, el repte compartit, el compromís amb la pràctica i amb el grup, la perspectiva de gènere, les tècniques comunicatives, i l'accessibilitat i presència dels espais.

Recollint les possibilitats del circ social per l'empoderament comunitari, es conclou relacionant-ho amb el potencial pel treball contra la segregació cultural.

PARAULES CLAU:

Circ social, transformació social, art transformador, apoderament comunitari, democràcia, creativitat.

ABSTRACT

Social circus is a transformative art, and at the same time it is a platform for social change. Through communitarian participation processes and artistic learning, it becomes a tool for community empowerment, because it is an artistic production that expresses what's relevant and shared by the communities.

This article presents a research whose goal is to analyze how the artistic, cultural and social facets of the circus are used to promote social transformations and to empower a community.

The research has been made by means of a qualitative methodology which includes interviews with 4 social circus educators, a discussion group among participants and a qualitative observation while participating with a children group. It makes a liason between the previous academic knowledge and the perceptions of people who are engaged in social circus in Catalonia. The perception of both professionals and participants is studied, with the aim of finding potentialities and facilitating elements.

The results show the potential of the circus as a cohesion and communication tool, as a place for meeting, sharing malaises and political subjectivization. It is also a tool for reivindicacion and to generate alternatives, and it facilitates both expressing and the redefinition and revalorization of the

personal and collective identities. The relation between the learning and participation processes, and the improvement on the social abilities and the emotional management, are shown.

The main facilitating processes that have been found, are studied. These include the diversity of disciplines, the shared challenges, the compromise both with the discipline and the group, the gender perspective, the communication techniques and the accessibility and ease to remain in the spaces.

The conclusions show the possibilities of the circus as a social agent for the empowerment of the communities and its potential as a tool against the cultural segregation.

KEY WORDS:

Social Circus, social transformation, transformative art, community empowerment, democracy, creativity

1. MARC TEÒRIC

1.1 El circ social

El circ social és un pas més en l'evolució del circ tradicional al circ contemporani (Ballester, 2019, pàg. 22). De les tradicionals carpes on la màgia resideix en l'espectacle, aquesta branca del circ transporta les arts escèniques al camp del treball comunitari. Tal i com assenyala Alcántara, és així com esdevé un punt de trobada entre l'educació artística i l'educació social (2012, pàg. 1).

Tot seguint aquest plantejament, en aquest assaig es parteix de la idea que el circ social és una eina d'intervenció social que, mitjançant processos de participació comunitària i aprenentatges artístics, esdevé una plataforma per la transformació social. També ressalta la importància de la vessant artística i tècnica del circ, ja que és el què diferencia aquest camp d'altres eines d'intervenció comunitària. Aquest plantejament sorgeix dels punts de confluència de diversos autors i autores (Beth, 2016; Flórez-Nustes i Laguna-Barragán, 2016; Alcántara, 2012; Michel, 2011; Bradfield, 2021; Ilaria, 2019; Ballester, 2020) en les definicions dels quals destaquen els conceptes de

“plataforma”, “eina” i “procés”, “participació comunitària” i “transformació social”. S’apunta també que permet “expressar i negociar identitats individuals i col·lectives” (Beth, 2016, pàg. 51” i a l’hora “potenciar el teixit comunitari, l’aprenentatge col·laboratiu i la formació integral a partir de les tècniques circenses” (Flórez-Nustes i Laguna-Barragán, 2016, pàg. 1). Es presenta com una “eina per l’empoderament social i col·lectiu” (Oliveira i Cavedon, 2013, pàg. 82) i com una eina per la inclusió social, la participació comunitària i la defensa dels drets humans (Bradfield, 2021). És clar doncs, el potencial de transformació i empoderament del circ social, com es desplega a continuació, on s’anirà desgranant els arguments que sostenen aquesta afirmació.

1.2 Beneficis específics aporta el circ social

Els beneficis del circ social es fan tangibles quan la mirada se centra en el procés en comptes dels resultats. Això no suposa que no existeixi un producte final dels aprenentatges circenses, sigui en forma de creació artística o en forma d’habilitats adquirides, sinó que funciona amb una lògica processal (Lobo & Cassoli, 2006, citat per Tonini i Henriques, 2021. pàg. 3). L’òptica política i social del circ encara la mirada de l’educador a les vivències dels participants, allunyant-se de la lògica productivista lligada als resultats.

En els següents subapartats es mostren els elements beneficiosos o útils del circ social per al treball socioeducatiu i el benestar personal i comunitari que s’ha recollit en l’estudi efectuat.

Continguts i aprenentatges: A través dels continguts treballats en el circ (conceptes, procediments, actituds i valors, etc.) es generen aprenentatges; és a dir, competències psicosocials que s’adquireixen durant el procés d’aprenentatge en el circ i que els participants poden assimilar, integrar i fer-ne ús fora del context d’aprenentatge (Daniela Collado, 2014. Citat per Ballester, 2020, pàg 52). Esdevenen eines per a afrontar situacions complexes i, per tant, contribuir al seu creixement i benestar personal. Per tal de fer possible aquest pas dels continguts ubicats en un context d’aprenentatge als aprenentatges significatius, la tasca del formador de circ social és “senyalar les similituds entre les lliçons apreses al circ i la realitat de la societat” (Balanzó et al., 2020. pàg. 177).

Més concretament, els continguts es vinculen als aprenentatges a través de les tècniques circences. Aquestes tècniques, en un sentit pedagògic i artístic es poden classificar en tres grups: els malabars, les acrobàcies i el clown (Ballester, 2020. pàg, 214).

- En primer lloc, amb els malabars i altres formes d'equilibris, es treballa sobretot la tolerància a la frustració.
- Les acrobàcies (tant a terra com en aeris), afegixen un factor de risc controlat i complexitat que dona peu al treball de l'autosuperació, la disciplina, la confiança en el grup, l'autoconfiança i la cooperació.
- El clown permet el treball del sentit de l'humor, generant així una mirada més positiva i treballant la gestió de la vergonya i la construcció de la imatge personal (Pérez, 2008, Citat per Ballester, 2020. pàg, 217).

Cal destacar que la creativitat és l'eix vertebrador de tots aquests fronts de treball d'habilitats emocionals i relacionals. Aquesta potencia el desenvolupament d'eines d'expressió i de comunicació emocional (Del Saso, 2014. Citat per Ballester, 2020. pàg, 214).

El cos com a matriu del circ: Un fet que dota de singularitat el circ social respecte a altres eines d'intervenció sociocomunitària és l'estret lligam amb el cos. Tonini i Henriques (2021) parlen del cos com a matriu del circ. Primerament, perquè que es materialitza a través d'experimentar i desafiar els límits corporals; i en segon lloc perquè facilita la connexió conscient del procés personal amb el procés d'aprenentatge artístic i tècnic dels participants. A l'hora, el cos com a dipòsit i transmissor del coneixement facilita la connexió del públic amb l'espectacle, ja que és un element humanitzador que apropa el públic a l'artista i desperta emocions com la il·lusió, la por, la sorpresa, etc. En el circ social, aquest apropament s'utilitza per a facilitar la connexió amb l'entorn (Balanzó et al., 2020. pàg. 174). Per tant, és a través del cos com s'adquireixen i es canalitzen els els aprenentatges personals cap a l'art que permet compartir-los amb l'entorn.

Compromís i promoció de la salut: A través del compromís amb el procés, la pràctica i el grup, el circ social pot treballar la promoció de la salut física i emocional. El circ requereix disciplina, perseverança i creativitat. És d'aquesta manera, a través de la pràctica, com s'observa una millora tan en la salut física com en la salut mental dels participants (Spiegel et al., 2015. citat per Tonini i Henriques, 2021, pàg. 10). Tal com es desenvolupa en els següents subapartats, el vincle, responsabilitat i constància envers la pràctica, fan del circ una eina de protecció i millora de la salut física, i a l'hora esdevé un espai de treball dels malestans emocionals, potenciant diversos elements de l'empoderament comunitari.

El compromís i la salut física: Les millores en la salut física es donen pel compromís amb el terreny físic que requereix la pràctica del circ. La pròpia pràctica treballa la consciència corporal, l'equilibri, la força, la flexibilitat i l'agilitat. La lògica processal esmentada anteriorment afegeix un factor d'adaptabilitat a les capacitats, dificultats i potencials de cadascú. A més, aquest compromís amb l'exigència física del circ esdevé un factor de protecció per al consum de substàncies; "promou la cura de la salut, rebutjant el consum de substàncies tòxiques, com ara les drogues o l'alcohol" (Pérez, 2008. Citat per Ballester, 2020, pàg. 83).

La salut emocional i l'empoderament: En el circ social es promou la salut emocional amb una perspectiva comunitària, a partir de la problematització dels malestans estructurals. Això dona peu al procés de subjectivització, que permet l'empoderament dels participants. Ballester (2020, pàg. 85) estipula que el subjecte "es construeix i defineix en un procés de contínua reivindicació en contra de posicionaments hegemònics condicionats".

El circ social educa per a la presa d'acció a partir de la mateixa presa d'acció, connectant amb l'element de vivencialitat dels aprenentatges. Busca fer als subjectes coneixedors dels seus drets i generadors de reivindicació i/o alternatives en relació als malestans sistèmics que es busca atendre, a través de l'art i la cohesió comunitària. Així mateix fomenta la col·lectivització i problematització

dels malestars, la presa d'acció, i proposa una “alternativa a l'homogeneïtzació del sociometabolisme del capital” (López i Ferré, 2012, pàg. 13). És precisament això el que permet desenvolupar les eines d'empoderament necessàries en cada context, grup o individu, adaptant-se als malestars que es problematitzen en cada cas. És a dir, possibilita als participants fer-se protagonistes i agents actius en la transformació que pretenen generar en les seves vides i en l'entorn. Així doncs, es pot comprendre com una plataforma per a la pràctica revolucionària, la subjectivització política i l'empoderament comunitari.

Si es parteix de la idea que la participació és la “presa de decisions i la recerca d'alternatives, de forma individual i comunitària davant un problema” (Alcántara, 2016. Citat per Ballester. 2020, pàg. 85), al parlar de participació en un projecte de circ social esdevé necessària la presa de consciència col·lectiva o comunitària, és a dir, un sentit de comunitat; “*La voluntad de moverse y la capacidad de hacer que los compañeros también se muevan, ya que son un colectivo*” (Rivard, Bourgeault, Mercier, 2010. citat per Tonini i Henriques, 2021, pàg. 3).

Beth (2016) parla de com en el circ social es treballen “politics of touch” (Erin Manning, 2007, citat per Beth, 2016, pàg. 58). És a dir, polítiques materialitzades al terreny relacional, a partir del contacte d'individu a individu fins a generar un impacte conjunt. Centra l'acció en la transformació de l'entorn a partir de les persones, en comptes de les institucions o figures de poder. La transformació no es treballa amb una òptica universalitzadora o enfocada en l'impacte amb l'exterior, sinó que se centra en el microclima que genera el projecte de circ. És també per això que la regularitat i continuïtat de les activitats del projecte adquireixen un paper clau. Aquesta característica logística es converteix en un agent més de canvi. Beth (2016) explica que el grup que consolida aquesta continuïtat permet crear un propi sistema de valors, que es tradueixen en noves actituds i dinàmiques relacionals (pàg. 59).

1.3 Circ social per abordar la segregació cultural

En la pròpia essència de la participació comunitària trobem en diversos graus i intensitats l'apropiació comunitària -i per tant contrahegemònica i anticapitalista- dels recursos i espais (Eizaguirre, 2021, pàg. 48). També es genera alternatives als models relacionals de les dinàmiques socials que, a través de les interaccions diàries, construeixen les diferències i articulen la distribució de privilegis i opressions (Gandarias Et Al, 2019. Citat per Carrer i Aljama, 2021, pàg. 75). Tot redefinint la cultura (i concretament el circ) com un espai inclusiu i segur, aquesta esdevé un factor de protecció per a col·lectius vulnerables, com es recull en l'últim apartat. Així doncs, l'ajuda mútua i el remodelament de les jerarquies socials permeten, d'una banda, abordar la problemàtica de la segregació racial; i d'altra banda, enfortir la comunitat i dotar-la d'autonomia per afrontar conflictes i dificultats.

Participació comunitària i competències socials: *“Les activitats i la metodologia pròpies del circ social són essencialment comunitàries i col·laboradores”* (González, 2013. Citat per Ballester, 2020, pàg. 51). Participar implica la discussió i la col·laboració per a trobar i fer possible un rumb comú: *“Participar es tener opiniones, decir lo que piensas y ser escuchado. Es también tomar parte en la toma de decisiones”* (Fernández, 2009, citat per Ballester, 2020, pàg. 114). També implica la posada en pràctica d'habilitats socials. A partir de les habilitats circenses es treballen els valors i les habilitats socials en tant que el circ social treballa la col·laboració i la resolució de problemes amb el grup, juntament amb el respecte al ritme i posició dels companys; aprenentatges necessaris per la conformació de l'ajuda mútua, el fonament de les estructures populars. A l'hora, amb la interacció amb el grup es treballen “funcionaments bàsics a nivell d'organització social” (Lafortune & Bouchard, 2011. Citat per Tonini i Henriques, 2021, pàg 13); i en especial s'adquireix coneixença sobre el propi ritme d'aprenentatge i s'aprèn a respectar i conviure amb el dels companys. L'actitud proactiva d'aprenentatge genera dinàmiques relacionals positives en els vincles que s'estableixen en la convivència del projecte (Alcántara, 2017, pàg. 958).

Factors de protecció: Ballester defineix els factors de protecció com a “tots aquells aspectes propis de l’infant o adolescents i del seu entorn que augmenten la capacitat de fer front a dificultats i redueixen la probabilitat de vulnerabilitat o risc d’exclusió” (Aida Ballester. 2020, pàg. 52). Són agents que permeten reduir el risc d’exclusió i contribueixen a la capacitat de fer front a les adversitats. En aquest sentit, el circ actua com a factor de protecció ja que promou la salut física, emocional i social (Páramo, 2001, Citat per Ballester, 2020, pàg. 71). Per tant, el compromís envers el procés d’aprenentatge i envers el grup, i les competències i valors que es van adquirint, esdevenen factors de protecció.

El treball de dinàmiques relacionals sanes es relaciona amb canvis substancials a nivell emocional, relacional i cognitiu: “major autonomia en la presa de decisions, expressió assertiva de les emocions, pensament crític, cooperació, treball en equip, empatia, resolució de conflictes, lideratge, optar per estils de vida saludables, entre d’altres” (Balanzó, Ariza Porras, Quiroga, Gómez Ramírez, 2020, pàg. 180). Al mateix temps, els reptes que comporta l’aprenentatge a través del moviment presenten situacions difícils o aparentment impossibles, on el treball per a afrontar-les i fer-les possibles potencia l’esforç conscient i l’autoconeixença dels participants, generant un impacte positiu en la seva autoconfiança (Rivard, Bourgeault, Mercier, 2010. Citat per Tonini i Henriques, 2021). En aquest sentit, les competències psicosocials adquirides són un factor de protecció envers l’exclusió social. També s’observa com esdevé un factor de protecció per una bona autoestima i una major autonomia.

També és destacable la protecció envers les conductes de risc; “és una eina especial per tractar de canviar el risc del carrer (com l’accés a les drogues o conductes delictives) pel risc controlat del matalàs, i un espai de seguretat entre iguals” (Pérez, 2008, pàg. 5). D’una banda, oferint treballar la gestió emocional envers el risc, aprenent a contemplar en un ambient controlat i segur les causes i les conseqüències per a guanyar autonomia en les preses de decisions. D’altra banda, la presència

d'espais lliures de consum i amb dinàmiques relacionals positives, aporta una perspectiva diferent que pot ajudar a reduir la pressió social envers les conductes de risc dels joves.

2. METODOLOGIA

Per tal d'aprofundir en la pràctica del circ social com a instrument per a la transformació individual i col·lectiva a Catalunya, s'ha realitzat una recerca que té com a objectiu estudiar com es treballen les vessants artística, cultural i social del circ com a eina per promoure la transformació social i l'empoderament comunitari en contextos multiculturals.

La recerca s'ha enfocada orientada a construir una narrativa conjunta a base de diverses mirades i vivències aterrades al context actual del circ social a Catalunya, per tal de poder identificar:

- Les eines que s'utilitza en el circ social per abordar qüestions socials urgents en cada context.
- Els elements del circ social que potencien l'expressió i negociació d'identitats individuals i col·lectives.

S'ha considerat que per fer un apropament respectant la subjectivitat i especificitat dels casos, la metodologia qualitativa era la més indicada.

Els instruments qualitius utilitzats han estat l'entrevista, el grup de discussió i l'observació participant. Els participants de les entrevistes i del grup de discussió han consentit el tractament de la informació extreta a través del Consentiment Informat. Les converses han estat registrades i posteriorment transcrites.

L'entrevista ha permès aprofundir en el coneixement especialitzat de quatre formadors professionals de circ social, vinculant el coneixement acadèmic del que disposen amb la seva percepció personal de la praxis.

S'ha realitzat un **grup de discussió** amb participants del projecte de circ del CSO Kan Kolmo (a Girona), un projecte de circ autogestionat, basat en la participació oberta i l'aprenentatge i ajuda mútua. S'ha escollit aquesta eina per aprofundir en les narratives personals sobre la vivència com a participants; tenint també en compte que la discussió grupal enriqueix els resultats aportant diverses perspectives, facilitant trobar punts en comú i generant noves idees conjuntes a través de la interacció.

L'observació de grup s'ha dut a terme durant 4 sessions en la classe de circ per infants de La Guixera, un espai de formació de circ situat a l'Ateneu Coma Cros de Salt. Hi participen 23 infants de 8 a 10 anys, que hi assisteixen per aprendre malabars, equilibris i aeris; amb un percentatge més elevat de nenes que de nens i amb dos infants amb necessitats especials (problemes de mobilitat i TEA). Hi ha 12 infants provinents de famílies autòctones i la resta son d'origen o cultura estrangera. Excepte dues nenes que presenten més dificultats amb la parla del català, els infants d'origen estranger dominen la llengua. Els formadors són dos pallassos que gestionen els equilibris i malabarsa i l'autora d'aquesta recerca, que gestiona els aeris. Així doncs, l'observació ha estat participant i sistèmica. El format d'observació ha permès observar comportaments espontanis, aportant autenticitat als fets observats, i ha permès observar l'evolució de les dinàmiques relacionals, rols grupals, habilitats socials i emocionals dels infants.

S'ha procurat, doncs, fer una recerca diversa tant pel que fa als participants com pel que fa a la metodologia per tal d'enriquir la triangulació de dades i contrastar les diverses perspectives. Per a dur a terme l'anàlisi, s'ha utilitzat codis establerts prèviament per la preparació de les entrevistes, que han permès ordenar la informació en diverses temàtiques:

- Percepció dels professionals del circ social
- Percepció dels participants del circ social
- Progrés personal

- Progrés grupal
- Eines i recursos per abordar les necessitats de les participants
- Eines i recursos per identificar qüestions socials urgents
- Percepció de la relació de la vessant artística del circ amb els beneficis buscats
- Percepció de la relació de la vessant social del circ amb els beneficis buscats
- Instrumentalització de la tècnica del circ pels beneficis buscats
- Condicionament de l'espai als projectes

Durant l'anàlisi s'ha mantingut els codis preestablerts però s'ha vist necessari afegir-ne un darrer que els entrevistats presenten com a element rellevant:

- Perspectiva de gènere

3. RESULTATS

3.1 Percepció del circ

Els i les professionals entrevistades han mostrat tenir una visió del circ molt diversa, però alhora molt complementària. Mentre que uns defineixen el circ social com una eina de transformació, d'altres el veuen com a joc que comporta reptes personals i socials. Tanmateix, tots els i les professionals coincideixen en el propòsit inclusiu del circ, tant en la pròpia tècnica i art com en l'espai:

“Jo veig el circ, com una eina d'expressió i una manera fàcil entre cometes o, si més no, fàcil des del meu punt de vista, per arribar a certs col·lectius que potser estan exclòs del marc social, sigui pel que sigui, per raça, per economia, per gènere o pel que sigui” (E2)

També destaquen com a elements definitoris del circ el potencial comunicador, el caràcter de joc que presenta i la connexió del cos amb un mateix, amb la tècnica i l'art, que contribueix en la constància al veure el benestar que genera:

“Realment és un altaveu. És com t'estic donant les eines perquè cridis als quatre vents el que necessites, el que t'està incomodant, saps?” (E2).

“És un joc, un joc difícil, però un joc. És un repte. I als nens els encanten els reptes” (E3).

“tot el que sigui expressar i crear amb el cos, moure'm” (Grup de discussió).

A l'hora, destaca una percepció comuna de l'element social i polític del circ, tot explicitant la necessitat de desvincular-lo del marc capitalista, posant el valor en el procés en comptes dels resultats o del rèdit econòmic. En aquest sentit, també posen èmfasi en el potencial com a punt de trobada comunitària, considerant el circ social com un espai acollidor i integrador. Destaquen l'essència inclusiva del circ a partir de la participació; donant cabuda a capacitats diverses i fomentat la generació de quelcom comú a partir d'aquesta diversitat:

“engloba molta tipologia de persones. Si jo dic que acull a tots els bitxos rars, sona com molt lleig, no? Però no és que aculli a tots els bitxos rars, és que acull a tot tipus de persona” (E1).

El grup de discussió també expressa com a condició indispensable l'òptica integradora i cohesionadora de l'espai. Presenten una percepció molt social i polititzada del circ, al mateix temps mostren sentiment de pertinença respecte a la comunitat cirquense. Expressen rellevància en la percepció de l'activitat de circ com un espai segur i un punt de trobada comunitària. També consideren l'aprenentatge col·lectiu i el suport mutu com a motor principal del projecte:

“tots som profes i alumnes a la vegada. El lema del projecte és que si no trobem la primavera, la creem nosaltres” (Grup de discussió).

Aquest fet també es posa en evidència en les observacions realitzades en el grup d'infants que assisteixen al grup infantil de circ a la Guixera. És a partir de l'observació de les seves actituds, comentaris i emocions expressades que es pot construir una idea de la seva perspectiva sobre el circ. En aquesta destaquen dos elements importants en el propòsit que mostren i expressen en les classes: la percepció dels aprenentatges com un joc, i les ganes d'adquirir un rol propi dins del grup.

Aquests elements s'observen en l'actitud envers l'activitat, en la participació i en el que comuniquen als formadors. A l'hora, l'actitud de respecte al grup denota dinàmiques relacionals molt cooperatives, ajuda mútua, i la busca d'una utilitat de les seves capacitats i aprenentatges per a la dinàmica grupal.

3.2 Elements facilitadors i relació amb els beneficis

La sinergia de diversos elements del circ social li donen singularitat com a eina de transformació social i faciliten els processos buscats. Els participants de la recerca atribueixen rellevància i un sentit vertebrador de la pràctica a: la personalització dels processos i el treball d'espais segurs d'aprenentatge; la instrumentalització del vincle i el treball de les dinàmiques relacionals per l'adquisició de competències socials i de gestió emocional; l'aprofitament dels canals comunicatius del circ i els espais de trobada per a preguntar i escoltar; la varietat de disciplines per vincular amb un públic divers; la perspectiva de gènere per facilitar les cures i també tractar l'alliberament de gènere; i a l'accessibilitat i presència dels espais per potenciar la participació comunitària.

Comoditat i progrés personalitzat: Entre els elements facilitadors, els resultats evidencien les relacions que s'estableixen en l'espai com a element motivador per la pràctica, i la importància de generar un espai còmode, especialment a partir de la normalització dels errors i la personalització del procés. Així mateix, i tal com destaquen els professionals, en el circ preval la lògica processal, posant l'accent en la participació, en comptes dels resultats. En aquesta direcció, en l'observació també es veu com el grup mostra un grau de motivació més co-relacionat amb la cohesió grupal i amb la descoberta de nous aprenentatges que no pas amb els avenços en la tècnica:

“és que no importa si et cau o, o t'equivoques, o no et surt, perquè tothom està aprenent i a ningú li fa vergonya. És la gràcia. I tu ho fas al teu estil i jo al meu” (Grup de discussió).

En l'observació de grup, es confirma aquest fet a partir del grau de satisfacció i l'estat anímic que expressen els infants quan es treballa a partir de l'assaig-error. Un exemple és quan un infant amb problemes de mobilitat, s'adapta i personalitza les figures que volia fer a les teles. L'infant expressa més satisfacció per haver-les personalitzat amb la seva creativitat que d'haver après la versió comuna (més difícil tècnicament parlant).

Vincle i dinàmiques relacionals: Un altre aspecte que facilita el circ són les dinàmiques relacionals, especialment pel seu paper en la construcció de vincles i confiança amb el grup i amb els formadors. La recerca mostra com pot incidir en diversos camps: l'aprenentatge de competències relacionals i emocionals, el qüestionament de jerarquies i barreres establertes, i la redefinició dels funcionaments socials establerts.

En el grup d'infants, aquest element ha estat el més condicionant als progressos emocionals dels infants; observats en una progressió de la capacitat de tolerància a la frustració, la facilitat de comunicació de les pors i malestars, i l'afrontament també progressiu de les pors. El grup de discussió també relaciona el vincle amb els companys amb la motivació per a participar i sortir de la zona de confort.

A l'hora, es parla del petit sistema social generat dins l'espai com una oportunitat per anar explorant una crítica i una contraproposta a les jerarquies socials establertes, des d'una perspectiva estratègica per al moviment popular:

“Un espai per anar-nos trobant i organitzant, per caminar cap a un canvi social més profund” (Grup de discussió).

Comunicació i creativitat: En les entrevistes a professionals, destaquen el vincle formador-participant com una obertura a vies de comunicació, relacionant-ho a l'aflorament de malestars

col·lectius i la superació de barreres socials i culturals. Per a que això es doni, recalquen la necessitat d'un contacte constant i l'hàbit de preguntar i escoltar; especialment treballant la creativitat com a hàbit normalitzat d'expressió.

En les entrevistes i l'observació també apareix una relació de la comunicació creativa amb l'adquisició de competències relacionals com una comunicació menys violenta en entorns conflictius o les habilitats d'escolta i respecte. S'observa que aquests beneficis es donen quan s'afiança el vincle i s'estableixen espais de comunicació de forma constant:

“Hi havia una noia d'ètnia gitana que no em parlava per ser un noi, per mandats culturals (...) el dia que es va quedar penjada de les teles que no podia sortir, em va cridar, és clar. I a partir d'aleshores em va començar a parlar” (E1).

“Perquè al final, quan tu, una persona li dius que s'expressi, se'n va o treu allò que és quotidià” (E1).

Varietat de disciplines: Per a treballar la vinculació amb la tècnica, apareix un patró de la rebuda de les diferents tècniques segons el perfil de participant, expressat pels professionals i observat en els infants participants. Les persones amb més capacitat de física i/o interès en el risc, en general s'interessen per els aeris. Les persones amb més agilitat solen vincular amb l'acrobàcia. Les persones amb més paciència o capacitat de perseverància solen enfocar-se en els malabars i els equilibris:

“Una persona que no té força però que té traça, malabars. Una persona que és molt moguda, monocicle, perquè el té allà i una vegada i un altre i un altre, i l'enganxa. Una persona que té força, doncs el pots fer treballar amb els aeris. Una persona que la veus és àgil, Acrobàcia.” (E1)

En l'observació al grup d'infants les classes s'organitzen en estacions distribuïdes en l'espai, on es troba el material de cada disciplina. Els infants manifestaven interès en poder provar tot, però a falta de temps havien d'escollir prioritzacions. Els infants amb més capacitat mobilitat i força mostraven

impaciència i insistència per poder fer ús dels aeris. També destacaven infants amb molta coordinació i equilibri en l'estació de monocicles i equilibris, ja que no es movien d'allà en tota la sessió.

Perspectiva de gènere: La perspectiva de gènere apareix en les entrevistes a professionals i en l'observació. Relacionen la presència de figures femenines amb les dinàmiques de cures. També es parla de la instrumentalització de l'equitat de gènere en els equips de formadors per tal d'oferir figures referents masculines i femenines; per a complementar-se facilitant que els joves s'hi referenciïn i, a l'hora, poder qüestionar i desdibuixar els mandats i estereotips de gènere. S'observa en el grup d'observació la busca de les figures formadores femenines en moments de vulnerabilitat i la referencialització del formador masculí en un pla organitzatiu i d'autoritat:

“Sí, es podria considerar que el fet de ser dones tenen més costum de tenir... com, cura. Fan espais de cures, espais segurs.” (E2)

“Quan s'havia de fer un exercici amb flexibilitat, els nois no volien, però si veien que jo el feia s'atrevien a fer ho” (E1)

Espais accessibles: Les característiques de l'espai on es desenvolupa l'activitat apareixen com a condicionants de l'abast dels beneficis. La percepció de l'entorn de l'espai condiona la diversitat de participació, igual que l'accessibilitat econòmica i geogràfica. També apareix una percepció comuna de la necessitat de constància, visibilitat i presència:

“Bueno espai sí que en tenim, el carrer. A vegades fem circ en família a les places i super bé. Però clar, després quan no estàs allà fent-ho es dilueix una mica... Però és la constància.”(E3)

4. DISCUSSIÓ I CONCLUSIONS

El circ social es caracteritza com a eina d'intervenció social que, mitjançant processos de participació comunitària i aprenentatges artístics, esdevé una plataforma per la transformació social. A partir

d'aquest plantejament, s'ha proposat una recerca que pretén analitzar-ne el funcionament i la percepció de les persones implicades i explorar el potencial de transformació social en l'àmbit del treball comunitari per la inclusió cultural.

Els resultats de la recerca realitzada apunten que darrera la pràctica del circ social amb persones adultes s'hi troba una percepció del circ com a eina de transformació social, tal i com també apunten Aragay i Alcántara (2022), o Ballester (2020). Ara bé, d'un concepte tan ampli es despleguen diverses perspectives sobre la construcció d'aquests espais i processos de transformació social, tant en relació als diversos àmbits on es busca propiciar un canvi com en relació als processos i eines des dels quals treballar-hi. És en aquestes concrecions on apareixen els matisos.

Sobre la vivència i el procés personal: En el pla de la vivència i procés personal, la recerca mostra que els progressos personals significatius només es donen quan els participants adquireixen un vincle i un compromís amb el projecte de circ social. Ballester (2021) presenta el compromís amb el grup i amb la pràctica com a factors de protecció en la cura de la salut física, social i emocional.

Cal destacar que de manera significativa ha emergit en l'estudi de les percepcions personals dels participants la rellevància de personalitzar aquests processos i l'impacte de la valoració positiva del grup i dels formadors quan s'afronta reptes i aprenentatges. Lobo i Cassoli, (2006. citat per Tonini i Henriques, 2021) parlen d'una òptica processal per a fer tangibles els aprenentatges, ja que els progressos personals s'observen durant el procés i no en el producte artístic final o ens aprenentatges tècnics adquirits.

Des del treball de camp, s'observa, també, com el circ social està essencialment lligat al moviment, tant en un sentit físic - activar-se, atrevir-se, explorar-se- com en un sentit de moviment interior -de tots els canvis interns que es donen en sortir de la zona de confort mantenint la seguretat -sigui un matalàs o un grup atent a la cura-. L'objectiu és el procés i el canvi en si mateix. Els reptes i els aprenentatges, doncs, s'ubiquen en el centre de la proposta.

Rivard, Bourgeault, Mercier (2010. Citat per Tonini i Henriques, 2021. Pàg. 3) vinculen el procés d'esforç conscient i autoconeixença, que es dona en adquirir un compromís amb l'aprenentatge a través del moviment, amb la millora de l'autoconfiança i autopercepció. A banda, el risc controlat del circ es contempla com a factor de protecció envers les conductes de risc del jovent (Pérez, 2008; Del Saso, 2014. Citat per Ballester 2020. Pàg. 83). D'una banda, com a alternativa al risc del carrer (com la delinqüència o el consum), i d'altra banda per treballar competències de gestió emocional envers el risc, capacitat d'anàlisi i valoració de les conseqüències, i autonomia en la presa de decisions.

Aquests elements ens porten a pensar que solament amb el compromís amb la pràctica es pot donar pas a l'aprenentatge d'habilitats de gestió de les emocions, en especial la tolerància a la frustració, l'afrontament de les pors i inseguretats, i la definició dels propis límits. A l'hora, la connexió amb el propi cos facilita la presa de consciència i l'autoconeixença. Amb un treball constant, per tant, es dona una millora de l'autopercepció, resultant en un creixent benestar emocional. Ballester (2020. Pàg. 77) parla del circ com a factor de protecció pel benestar emocional ja que els aprenentatges que s'hi generen fomenten la capacitat de fer front a les dificultats.

Alguns elements que faciliten aquests progressos són la varietat de disciplines, que permeten flexibilitat a l'hora d'adaptar-se als interessos i capacitats de les persones; el caràcter de joc, que aporta un component de diversió i informalitat i facilita la pèrdua d'inseguretats davant les dificultats; el repte, que propicia l'esforç i la constància, generant una percepció més satisfactòria dels propis aprenentatges; i el propi cos com a únic element imprescindible, que propicia la connexió personal i aporta flexibilitat pel que fa als recursos logístics.

El circ en el grup: En un pla grupal, el circ social adquireix un propòsit cohesionador. Ballester (2020, pàg. 80) l'estipula com a factor de protecció ja que al ser un element cohesionador redueix la probabilitat de vulnerabilitat o risc d'exclusió. Alcántara (2017, pàg. 958) explica com es generen dinàmiques relacionals positives en els vincles que s'estableixen en la convivència dels projectes.

En la recerca es percep que genera vincles entre participants, formadors i entorn, propiciant la generació d'espais segurs i xarxes relacionals de suport mutu. Els vincles i el sentiment de pertinença al grup actuen com a facilitadors de canals de comunicació, que permeten expressar malestars i necessitats, col·lectivitzant-los i problematitzant aquelles dificultats socialment compartides. Són també una eina per qüestionar i traspasar a escala personal les barreres de la segregació cultural, portant a l'acció i la pràctica política integradora de forma quotidiana. A més, permeten treballar habilitats relacionals, en especial les habilitats comunicatives, l'establiment de la pròpia posició i límits davant el grup, el respecte als límits aliens, l'ajuda mútua i les preses de decisions en comú.

Segons les dades del treball de camp, alguns elements que poden contribuir a la construcció d'un espai segur on es donin aquests beneficis es troben dins la pròpia tècnica del circ. D'una banda, l'aprenentatge de noves habilitats suposa un repte entomat en comú, ja que es treballa respectant el ritme grupal i s'utilitza l'aprenentatge ambidireccional i l'ajuda mútua. D'altra banda, sorgeix la possibilitat de considerar necessari programar un espai en la pràctica del circ on preguntar i escoltar com es troben els participants, què senten i què necessiten. L'expressió artística permet a l'hora treballar la creativitat com a eina per aprendre a buscar com compartir allò que és rellevant per les participants, transformant a través de la tècnica del circ els fets quotidians en un missatge en forma de clown, teatre, figures o moviment.

La perspectiva de gènere pot ser una eina per analitzar i treballar les dinàmiques grupals. En la recerca es relaciona la predominància femenina en un grup amb la presència més habitual i normalitzada de dinàmiques de cures i ajuda. Guillian (1983, citat per Garganté, 2023, pàg. 10) parla d'una ètica que posa atenció a la responsabilitat relacional, l'empatia, les cures i l'atenció al context; que sorgeix al vincular l'ètica moral habitualment masculinitzada amb la perspectiva femenina (partint del rol de cuidadores històricament reproduït per les dones). Es pot considerar, doncs, que en un context transformador la perspectiva femenina pot propiciar un marc relacional atent al benestar grupal.

En el projecte de circ social Circ Enginy (Alcántara, 2016. Citat per Ballester. 2020) es va observar que la responsabilitat compartida envers la pràctica va tenir un impacte positiu en la cohesió dels participants, reduint la diferenciació i distanciament per raons de gènere.

La perspectiva comunitària: En el pla de la perspectiva comunitària, Tonini i Henriques (2021), Ballester (2020), Alcántara (2022) i Beth (2016) destaquen el potencial del circ social com a plataforma d'apoderament comunitari.

La recerca realitzada presenta una percepció d'aquest potencial especialment relacionada amb el potencial comunicador i cohesionador, tant dins del grup com cap a l'entorn. Es pot analitzar, doncs, que des del circ social es dona peu als processos de col·lectivització de malestars i subjectivització política; materialitzant la possibilitat de canvi a partir de la presència del moviment, el canvi, la presa d'acció, la participació comunitària i l'autoorganització en la comunitat; i generant així un imaginari on té cabuda l'exercici de la democràcia en tots els àmbits vitals.

El circ social permet “expressar i negociar identitats individuals i col·lectives” (Beth, 2016, pàg. 51). Treballar dinàmiques relacionals de suport mutu i desdibuixar les barreres de les diferències socials pot donar espai a redefinir el sistema de valors dins del grup, generant un impacte en la percepció pròpia envers l'entorn i en la percepció de l'entorn cap al grup.

Novament la perspectiva de gènere es pot valorar com una eina per superar diferències socials. La paritat i la formació feminista en els equips de formadors de circ els pot permetre adquirir la figura de referents de masculinitat o feminitat; desdibuixant a través de la praxis, la comunicació i la socialització, els rols de gènere. Els participants s'hi poden identificar i a l'hora qüestionar les creences reproduïdes, explorant maneres de comportar-se o expressar-se contràries als estereotips de gènere.

La recerca recull una percepció de l'espai físic on s'emmarca la pràctica com un element essencial per aquests processos. Primerament per l'accessibilitat logística, geogràfica i econòmica, en segon

lloc per la visibilitat que adquireix i la percepció de l'entorn d'aquest, i en tercer lloc perquè la recerca mostra que condiona en gran mesura la perduració d'un projecte. Cal destacar, doncs, que s'observa la necessitat de la constància a llarg termini dels projectes de circ social per a què es donin impactes significatius en els participants i en la comunitat.

Art transformador i inclusió: Tot tenint present aquestes tres eixos: el personal, el grupal i el comunitari, segons els resultats obtinguts es pot afirmar que a l'hora de categoritzar l'art, el circ social és art popular o transformador (Friggeri, 2011. Citat per Alcántara, s. d., pàg. 5). En aquest context, la creativitat es desenvolupa com un altaveu per expressar allò rellevant per la comunitat, tot brindant l'oportunitat de prendre consciència i obrir-se a noves òptiques. L'essència inclusiva i participativa del circ social, conforma la comunitat cirquence en la diversitat. A l'hora, expressa en un format artístic que apel·la a allò compartit; el cos, les emocions i la comunitat. Per a comprendre'l no fa falta capacitats o coneixements específics, i s'exhibeix en formats populars -promovent així l'ús popular dels espais públics-, de manera que esdevé accessible a la majoria. Per tant, consolida l'acollida de la diversitat en la comunitat creativa i en la comunitat espectadora.

En un marc capitalista, l'estratificació i les diferències fonamenten el funcionament productiu i de reproducció social. Per tant, es pot comprendre el funcionament i intencionalitat del circ social com un posicionament contrahegemònic; un marc des d'on crear i materialitzar nous imaginaris de benestar comunitari. D'aquesta manera, el circ esdevé un exercici democràtic: *“La creativitat relacionada amb l'apoderament permet reescriure la realitat”* (Alcántara, 2012, pàg. 5)

L'ús del circ en relació a la segregació cultural: Levinas (1947, citat per Saenz, 2023, pàg. 12) parlava sobre la definició de la pròpia identitat, el “jo”, en oposició a la resta, l'alteritat. Aquesta interacciona amb el sistema de valors i creences que conformen la cultura, construint la identitat comunitària en base a les diferències amb altres grups. En un sistema sustentat en l'estratificació, l'alteritat s'instrumentalitza en forma de discurs, creença o paradigma per justificar la dominació de grups amb característiques determinades (com s'exemplifica amb el racisme, el masclisme, el

classisme, el capacitisme, etc.). Dins el marc capitalista actual, l'individualisme condiciona la postura davant l'alteritat cap a la dominació o bé el conflicte. La segregació cultural, doncs, s'expressa en el comportament i les relacions interpersonals en forma de conflicte o bé d'inferiorització i invisibilització. Per tant el treball per la inclusió es pot donar en les polítiques interpersonals, transformant les formes de relacionar-se, posicionar-se i expressar-se.

A partir d'aquest anàlisi es pot extreure diversos potencials del circ social per al treball per la integració de les comunitats migrades o de cultures estrangeres a Catalunya:

- Generar punts de trobada comunitària en què les persones d'origen estranger se sentin acollides i vinculades.
- Propiciar la cohesió social i el sentiment de pertinença a la comunitat.
- Qüestionar i redefinir les dinàmiques relacionals i rols que reproduïxen les creences racistes i posicionen la comunitat racialitzada al marge del sistema.
- Estimular la millora de l'autopercepció i de la percepció de l'entorn de la comunitat migrada, visibilitzant les capacitats i potencials mitjançant el producte artístic.
- Enfortir les comunitats per poder afrontar els conflictes interculturals mitjançant el suport mutu.
- Promoure l'exercici democràtic en un marc inclusiu per a les persones en situació irregular que no tenen accés a la democràcia institucionalitzada.
- Instrumentalitzar l'art i la creativitat per buscar formes de comunicació que no es vegin obstruïdes per les barreres lingüístiques o culturals.

Per finalitzar, assenyalar que aquesta recerca s'ha donat en un marc que en sí mateix comporta limitacions a l'estudi. D'una banda, trobar espais temporals i físics per dur a terme les entrevistes ha

estat complicat a causa de la manca de temps dels professionals, degut a que els sectors laborals social i artístic es troben precaritzats i per a subsistir fa falta pluriemplear-se. Per una altra banda, el context social de desafecció i alienació dificulta l'impuls d'iniciatives autogestionades com Kan Kolmo, de manera que va costar trobar persones que hi participessin de forma regular i que disposessin del temps i l'energia per dur a terme el grup de discussió.

En la recerca bibliogràfica, una limitació ha estat el format poc acadèmic de la majoria de material sobre circ social, de forma que les fonts són menys diverses del que en un principi s'havia plantejat.

La perspectiva de gènere ha estat un element visibilitzat en la recerca, tot i que en un principi no s'havia contemplat incidir-hi en la recerca bibliogràfica. Així doncs, és un element amb molt potencial on incidir en properes recerques en aquest camp.

Aquesta recerca és una materialització de la possibilitat de generar coneixement acadèmic incorporant la praxis i les vivències de professionals i participants. Fonamentar quelcom tan abstracte com l'art transformador en una base de coneixement teòric, enriqueix el procés i el resultat. Pot ser una oportunitat per generar cultura sobre el circ social, fent-la d'origen i accés popular.

Aquest procés de recerca en sí mateix ha incidit en la percepció dels participants, inclosa l'autora de la recerca; generant una sinergia entre la visibilització de tot el que s'està aconseguint i els dubtes, mancances i propostes de millora que van sorgint a l'ampliar les perspectives.

Es pot extreure, doncs, la rellevància de responsabilitzar-nos com a professionals del camp social d'aprofitar la nostra expertesa i la de les persones amb qui treballem per a construir i compartir el coneixement.

BIBLIOGRAFIA

Alcántara, A. (2012). El formador del circo social. *Quadernsanimació.net*, (16), 1-9. [http://quadernsanimacio.net/ANTERIORES/diciseis/EL%20FORMADOR%20DE%20CIRCO%20SOCIAL%20\(1\).pdf](http://quadernsanimacio.net/ANTERIORES/diciseis/EL%20FORMADOR%20DE%20CIRCO%20SOCIAL%20(1).pdf)

Alcántara, A. (2017). Circo, educación y transformación social. Una propuesta desde la educación social. *RES: Revista de Educación Social*, 24, 957-962. <https://www.academia.edu/download/81790796/938.pdf>

Alcántara, A. (2015). El arte social y transformador. *Revista Art Social. Ed Neret. URL. Extret.* https://educaciotransformadora.com/wp-content/uploads/2016/02/art_i_transformacic3b3_social_alcantara.pdf

Balanzó, A., Porras, A. P. A., Quiroga, D., & Ramírez, Á. G. (2020). Circo y teatro para la transformación social: Repertorios de conocimiento y acción en la construcción de entornos protectores y la promoción de derechos de los niños, niñas y adolescentes. *Calle 14 revista de investigación en el campo del arte*, 15(27), 168-181. <https://doi.org/10.14483/21450706.15419>

Ballester Lledó, A. (2020). *Circ social i Treball Social. Una experiència de circ amb centres educatius a l'Ateneu Popular 9 Barris.* Universitat de Barcelona. <https://www.tdx.cat/handle/10803/669986#page=1>

Spiegel, J. B. (2016). Social circus: The cultural politics of embodying “social transformation”. *TDR/The Drama Review*, 60(4), 50-67. https://doi.org/10.1162/DRAM_a_00595 [https://direct.mit.edu/dram/article/60/4%20\(232\)/50/42930/Social-Circus-The-Cultural-Politics-of-Embodying](https://direct.mit.edu/dram/article/60/4%20(232)/50/42930/Social-Circus-The-Cultural-Politics-of-Embodying)

Bradfield, E. (2021). *Creative ageing: Participation, connection & flourishing A mixed-methods research study exploring experiences of participatory arts engagement in later life through a systematic review of literature and focus groups with older people*. University of Derby (United Kingdom). <https://search.proquest.com/openview/e361f24961904ab91bb9e0620c01efe7/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2026366&diss=y>

Carrer, C., & Aljama, P. (2021). Control, categories socials i interseccionalitat: repensant la pràctica de l'educació social. *Quaderns d'Educació Social*, (23), 72-81. https://omnia.udg.edu/permalink/34CSUC_UDG/movre2/cdi_csuc_raco_oai_raco_cat_article_330991

Eizaguirre Anglada, S. (2021). La gestió comunitària de projectes culturals com a clau de democratització urbana. *Quaderns d'Educació Social*, 2021, vol.(2021/12), num. 23. https://omnia.udg.edu/permalink/34CSUC_UDG/movre2/cdi_csuc_raco_oai_raco_cat_article_330991

Flórez-Nustes, J, Laguna-Barragán, A. (2016). El circo social: una propuesta de tejido comunitario. *Revista inclusión y desarrollo*, 3 (2), 52-61. <https://revistas.uniminuto.edu/index.php/IYD/article/view/1349/1286>

Garganté, C. K. (2023). *Cuidar en común. Los proyectos comunitarios en la democratización del cuidado* (Doctoral dissertation, Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya). https://www.academia.edu/download/99668496/tesdoc_a2022_keller_christel_cuidar_comun.pdf

Garganté, C. K. (2023). *Cuidar en común. Los proyectos comunitarios en la democratización del cuidado* (Doctoral dissertation, Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya).
https://omnia.udg.edu/permalink/34CSUC_UDG/233hnr/alma991004123671706713

López Petit, S., & Ferré Trill, X. (2012). Educació per a l'acció crítica, febrer 2012.
<http://hdl.handle.net/10609/55887>

Oliveira, J. S. D., & Cavedon, N. R. (2013). Uma abordagem política das práticas cotidianas: Um estudo etnográfico num circo. *RiGS-Revista interdisciplinar de gestão social. Salvador. Vol. 2, n. 1 (jan./abr. 2013), p. 81-104.* http://oa.upm.es/39616/1/2011_cuerpos_enjaulados_opt.pdf

Pérez, M. (2008). El circo social; como herramienta de intervención comunitaria para la prevención de conductas de riesgo psicosocial. un estudio cualitativo a partir de las vivencias de adolescentes y jóvenes del programa Previene-Conace de circo social de la comuna de Maipú. *Santiago de Chile, 1.*
https://r.search.yahoo.com/_ylt=Awr.gkl0R1tmVQQAYEZU04IQ;_ylu=Y29sbwNpcjIEcG9zAzIE dnRpZAMEc2VjA3Ny/RV=2/RE=1718467701/RO=10/RU=https%3a%2f%2fwww.academia.edu%2f10460728%2fEL_CIRCO_SOCIAL_COMO_HERRAMIENTA_DE_INTERVENCION%25C3%2593N_COMUNITARIA/RK=2/RS=8Si3zLP4rCt2BYdj2eUb3z6krCs-

Rodrigo, J., & Rubio, F. (2012). *Artibarri: reflexions i experiències al voltant de les pràctiques culturals i el treball comunitari.* 14.
https://omnia.udg.edu/permalink/34CSUC_UDG/movre2/cdi_csuc_raco_oai_raco_cat_article_330991

Sáenz Almazán, B. (2023). *¿Com cuidar en temps ateus? La interpel·lació de l'altre en Butler i Levinas.* Universitat de Barcelona.

https://omnia.udg.edu/permalink/34CSUC_UDG/233hnr/alma991004164160106713

Tonini, G., & Bairrão, J. F. M. H. (2021). Presença e propósito do circo social: uma iniciativa popular autônoma. *Psicologia & Sociedade*, 33, e228845. <https://doi.org/10.1590/1807-0310/2021v33228845>

COMO CITAR ESTE ARTÍCULO: Batlle Colleldemont, Gemma (2024); Circ Social, transformant l'art i la realitat. El potencial transformador del circ social en el camp de la inclusió cultural; En: <http://quadernsanimacio.net> n° 40; Julio de 2024; ISSN: 1698-4404